

Aradi András

A magyar kötőmódhasználat kérdéséhez

1.1. Az átfogóbb leírás igényével készült újabb magyar nyelvtanok, illetve ezek mondattani fejezetei már alkalmazzák a *kötőmód* szakkifejezést a szükségességet és néhány más típusú modalitást kifejező főmondatoknak alárendelt *hogy* kötőszós mellékmondatok igemódjának megnevezésére. Formailag ez az igemód lényegében azonos a felszólító móddal. Új nyelvtanok említésekor mindenekelőtt a következő munkákra gondolok: a *Strukturális magyar nyelvtan Mondattan* kötetére (Kiefer szerk. 1992), a *Magyar grammatikára* (Keszler szerk. 2000) és az *Új magyar nyelvtan Mondattan* fejezetére (É. Kiss 1998). És mint legfrissebb újdonságot említem Hegedűs Rita *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések* c. könyvét – azaz a megjegyzéssel, hogy írásom elkészítése után jelent meg, így érdemben nem tudtam figyelembe venni megállapításait (a későbbiekben azonban szeretnék kitérni az igemódoknak a könyvben alkalmazott rendszerezésére; Hegedűs 2004).

1.2. A *kötőmód*, *konjunktívusz*, *subjunctive* fogalmának és használati szabályainak ismerete nélkülözhetetlen számos indoeurópai nyelv tanítása-tanulása, illetve leírása során, de a magyar nyelvet idegen nyelvként tanító tanár vagy a külföldieknek magyar nyelvi tananyagot, netán nyelvtani leírást készítő szakember számára is jól használható terminus a valódi felszólítást nem tartalmazó, de felszólító módú igealakokkal álló mellékmondatok jellemzésekor. (1) a.-c. alárendelő összetett mondatok mellékmondatában az ige felszólító módjának használata nem magyarázható önmagában a mellékmondat tartalmával; valamilyen – később részletezendő – módon a főmondat írja elő a felszólító módú igealak jelenlétét, vagyis a mellékmondati kötőmódhasználatot.

(1) a. A számítógép *alkalmas* arra, hogy segítségével nagy mennyiségű adatot gyorsan *feldolgozzunk*.

b. Az ismerősöm *lemondott* arról, hogy *visszaszerezze* elloptott kocsiját.

c. A leírás *nélkülözhetetlen* ahhoz, hogy *megismerd* a készülék működését.

1.3.1. Az előzőekben azért hivatkoztam hangsúlyozottan újabb nyelvtanainkra, mert a korábbi, a tágabb vagy szűkebb anyanyelvi közönségnek szánt hagyományos nyelvtanaink csak utalásszerűen, érintőlegesen tárgyalják a szóban forgó jelenséget – a kötőmód terminus használata nélkül. A *mai magyar nyelv rendszere* c. leíró nyelvtan az alárendelő összetett mondat általános kérdéseiről szólva így fogalmaz: „A formai eszközök tárgyalásával kapcsolatban megemlítjük, hogy a magyarban a

mellékmondati állítmány igemód- és igeidő-használatát általában ugyanazok a törvényszerűségek irányítják, amelyek a főmondati állítmányét.” Eddig az idézet, amely azonban kiegészül a következő megállapítással: „Mindamellett némely mellékmondati fajtákban, típusokban sajátos szabályosságok is mutatkoznak e tekintetben; mindezeket lásd az illető mellékmondatok vizsgálatában.” (Tompá szerk. 1961, 1962: II. 345) Az illető mellékmondatok körében azonban – például a tárgyi mellékmondat tárgyalása során – ismét az hangsúlyozódik, hogy a mellékmondat állítmányának igemódját a főmondat igeje nem módosítja. Ezt már Pataki Pál észrevételezi az akadémiai nyelvtan adott fejezetével kapcsolatban 1984-ben megjelent tanulmányában, amely a francia subjonctif és a magyar kötőmód kérdéseivel foglalkozik kontrasztív nyelvtani szempontokat alkalmazva (Pataki 1984).

1.3.2. Természetesen igaztalan lenne azt állítani, hogy a korábbi leírások a megfelelő helyeken teljesen mellőzik az általunk kötőmódnak nevezett igemódhasználat számbavételét. Az akadémiai nyelvtan is említi a felszólító módú igealak „nem ritka” megjelenését a szükségességet, lehetőséget tartalmazó főmondat alanyi mellékmondatában, illetve a célt, szándékot kifejtő mellékmondatokban. A mellékmondati felszólító mód használatának igen alapos bemutatását adja Hadrovics László *A funkcionális magyar mondatlan alapjai* c. művében. Az egyébként igen árnyalt elemzésekben azonban tulajdonképpen együtt jelennek meg a függő felszólítást tartalmazó és az általunk kötőmódnak nevezett mondatfajták (Hadrovics 1969: 264-278). Vagy utalhatunk Rácz Endrének a *Magyar nyelv következményes mondatairól* írott áttekintő tanulmányára, mely külön fejezetben tér ki a mellékmondatok igemódhasználatára (Rácz 1963).

1.4. Látnunk kell azonban, hogy a kötőmód szerepű igemódhasználatához tartozó jelentéstani és szintaktikai jelenségek leírásában és alaposabb elemzésében a magyar mint idegen nyelv diszciplínájához kötődő vizsgáldásoknak, nyelvkönyveknek és emellett a kontrasztív nyelvtani kutatásoknak volt lényeges szerepük a korábbi időszakban. Ezek az elemzések tartották fontosnak és célszerűnek a valódi felszólítást tartalmazó vagy idéző mondatok következetes megkülönböztetését a kötőmóddal álló mellékmondatoktól. Megjegyzem, hogy a feltételes módú alárendeléseket, noha módhasználatukra szintén alkalmazható a konjunktívusz fogalma, most nem fogom vizsgálni.

1.4.1. A kötőmódhasználat kérdésével foglalkozó korábbi munkák közül – Pataki tanulmánya mellett – feltétlenül említeni kell Prileszky Csilla írásait (Prileszky 1974a, 1974b), amelyek a magyar idegen nyelvként való tanítását szem előtt tartva fogalmazzák meg lényeges szempontokat, vannak le fontos következtetéseket és kínálnak valamelyest rendszerező áttekintést a témában. Prileszky egyszersmind jelzi a további árnyaltabb és behatóbb elemzések szükségének igényét e területen. Hogy mennyire nem támaszkodhatott megszilárdult szemléletű leírásokra, jól mutatja az

óvatos fogalmazás, amikor a kötőmód szerepű igekötős ige egyenes szórendjét fontos megkülönböztető jegyként jelöli meg, olyan sajátosságként, amely a kötőmódú mellékmondatot elkülöníti a függő felszólítástól: „Ez a formai jegy jelzi, hogy itt nem felszólító módról van szó, hanem valamiféle kötőmódról – ha szabad megkockáztatni ezt a műszót” (Prileszky 1974 a: 474). Az említett szabályszerűséget (2) a.-b. mondatok szemléltetik:

(2) a. Az anya *megkérte* a gyerekeket, hogy *menjenek ki* az udvarra.

b. Az anya *megengedte* a gyerekeknek, hogy *kimenjenek* az udvarra.

1.4.2. Tulajdonképpen a magyar nyelvleírással szembeni igényt fogalmaz meg Győri Anna szintén ebbe a „vonulatba” tartozó tanulmánya is: *Kötőmód a spanyol és magyar nyelvben* (Győri 1981). A spanyol kötőmódhasználat eseteit összefoglaló és a párhuzamos magyar igemódhasználatlal egybevető táblázatsor közlése előtt tömör megjegyzést tesz: „A hagyományos magyar nyelvtan nem tartalmazza a kötőmód nyelvtani kategóriát. Mégis, a kötőmód létezik a magyar nyelvben, szabályosan funkcionál” (i.m. 60).

1.5.1. Zárva a kört térjünk vissza a bevezetőben említett újabb nyelvtanokhoz, amelyekben jól érzékelhető a kérdés tárgyalásában bekövetkezett szemléletváltozás. Az *Új magyar nyelvtanban* É. Kiss (1998: 141) már – minden körülményeskedő magyarázat nélkül – önálló kategóriaként említi a kötőmódot: „A *Megparancsolták, hogy utazzanak el* mondat felszólító módja nem tévesztendő össze a *Nem szükséges, hogy elutazzunk* típusú mondatok alárendelt mondatának kötőmódjával. A kötőmód, a felszólító móddal ellentétben, nem jár az igekötő és az ige fordított sorrendjével.” A *Magyar grammatikából* csak egy rövid idézet: „Ezt a módhasználatot a szakirodalom metaforikus módhasználatnak, függő vagy kötőmódnak nevezi” (Keszler szerk. 2000: 386).

1.5.2. A megnevezések kérdése persze nem döntő szempont, és nem szeretném, ha az a látszat keletkezne, mintha a terminus, a műszó használata lenne az igazán fontos tisztázandó feladat témánkkal kapcsolatban. Sőt nem hinném, hogy a mai nyelvészeti munkákban is felbukkanó tagadó álláspont több lenne a kötőmód fogalmának az indoeurópai nyelvekhez vagy ezek valamelyikéhez köthető sajátos értelmezésénél. Ezen utalásom háttere Balázs Géza *Nyelvhelyességi lexikona*, amelyben a *kötőmód* címszó bevezető tagmondata: „A magyar nyelvben nem beszélünk kötőmódról ...” (Balázs 2001).

1.6. Ebben a kissé talán hosszadalmas áttekintésben – azt hiszem, érzékelhetően – az az igény fogalmazódik meg, hogy a magyar nyelvészeti kutatások eredményeire és a külföldiek magyarnyelv-oktatását szolgáló gyakorlati munkák hozzájárására alapozva megszülessen a kötőmódhasználat kérdéseit részleteiben tisztázó, elméleti és nyelvhasználati szempontú leírás, mondhatnánk önálló nyelvtani fejezet. Ez utóbbi kívánalom talán már időszerűtlenné is vált. Hegedűs Rita említett köny-

ve ugyanis tartalmaz egy ilyen nyelvtani fejezetet; és egyet tudok érteni azzal a megoldással – a magyar mint idegen nyelv tanítása szempontjából mindenképpen –, melynek lényege, hogy a felszólító módjellel ellátott igealakokat tekintjük egységesen kötőmódú formáknak, és a kötőmódon belül különítsünk el funkciókat, tartunk számon a kötőmód használatának eseteit: pl. a direkt felszólítást is (Hegedűs 2004: 258-266).

2. A továbbiakban tehát a magyar kötőmódhasználat részletesebb leírásában alkalmazandó szempontokkal kívánok foglalkozni kiemelve egy-két kevésbé tárgyalt vagy problematikus jelenséget, végül pedig egy kötőmódot vonzó sajátos főmondat-típust szeretnék vizsgálni.

2.1. Az említett szakirodalmi munkák kényegében egyetértenek abban, hogy a mellékmondatokban a felszólító módú igealakkal megvalósított kötőmódhasználatot a főmondat szemantikája írja elő, pontosabban a főmondat valamely – rendszerint állítmányi szerepű – lexikai elemének bizonyos szemantikai jegyéhez köthető a mellékmondati kötőmódhasználat. Ezeket a modális jelentéstartalmakat Prileszky (1974a: 474) – didaktikai megfontolásokat is érvényesítő – felosztása alapján 3 fő csoportba sorolhatjuk: a) lehetőség, megengedés; b) szükségesség; c) szándék, cél. A *Magyar grammatika* ezek mellett a *hajlandóság* szemantikai jegyét is említi (Keszler szerk. 2000: 107). Nyilván a felsorolt jelentéstípusokat továbbiakkal egészíthetnénk ki, illetve az ezeket képviselő lexikát szinonimákkal bővítve további releváns jelentéselemeket jelölhetnénk meg: elkülönítve pl. a *képesség* keretkifejezéseit is.

A szemantikai jegyek számontartása, részletezőbb feltárása a jelenség pontos leírásán, az elméleti jelentőségen túl valószínűleg szerepet kaphat abban is, hogy a kötőmódhasználatot előíró főmondati lexikát – gyakorlati céllal – áttekinthető módon rendszerezni tudjuk, jelentéstípusokba rendezzük. Itt felmerül az a valóban praktikus kérdés, hogy mennyire szükséges, illetve lehetséges viszonylag bő vagy akár a teljeshez közelítő listákat készíteni erről az igéket, névszokat, állandósult szerkezeteket tartalmazó lexikai csoportról. A magyarnyelv-tanítás szempontjából – úgy vélem – mindenképpen indokolt lehet egy reprezentatív lexikai összeállítás elkészítése, amelyhez Hadrovics osztályozási szempontjai szolgálhatnak kiindulásként.

2.2. A szemantikai jegyek, illetve az őket hordozó lexika vizsgálata további két kérdést vethet fel. Egyrészt: lehetséges-e ezen szemantikai tartalmak általánosabb jelentéstani kategóriába/kategóriákba foglalása, tudunk-e a kötőmódhasználatra egységesebb, nyelvi gondolkodásmódunkat tükröző magyarázatot adni; másrészt: léteznek-e a kötőmódhasználatnak konkrét lexikai elemekhez nem köthető esetei, illetve vannak-e olyan főmondatok, amelyek lexikája – a közlési szándéknak megfelelően – választási lehetőséget enged meg a mellékmondat igemódhasználatában.

2.2.1. Az általánosabb jelentéstani kategóriák megállapításakor már a mellékmondat tartalmát, tényszerűségét kell jellemeznünk, de tulajdonképpen e jellemzés

során sem vonatkoztathatunk el a főmondati lexika és a mellékmondat jelentéskapcsolatától, ahogy (3) a.-c. példák is mutatják.

- (3) a. Nincs értelme (annak), hogy minden véleményt pontosan felidézzek.
- b. Arra törekedtem, hogy minden véleményt pontosan felidézzek.
- c. Az a feladatom, hogy minden véleményt pontosan felidézzek.

A legszembevetőbb vonás e mondatokban, hogy a mellékmondatban közölt tartalom nem teljeseedik be: (3) a.; vagy az esemény, folyamat megvalósulása bizonytalan: (3) b.; vagy esetleg bekövetkezhet, de még megvalósulásra vár: (3) c. Ezeket az alapvetően negatív tartalmakat Kenesei István általánosító megfogalmazása szerint a faktualitás 'felfüggesztéseként' értelmezhetjük. Kenesei (1992: 679) utal arra, hogy a kötőmódú mellékmondatokon kívül a feltételes és a valódi (függő) felszólító módú alárendelésekből is hiányzik a tényszerűség, azaz irreális vagy utóidejű állításokat fogalmaznak meg, és a mellékmondatok modalitása (általában is) „a faktualitás 'felfüggesztésének' egyik jelentékeny eszköze.”

2.2.2. Említettem, hogy jelen szempontunkból sem lehet eltekinteni a főmondat és a mellékmondat kapcsolatától. A kötőmód használatára vonatkozó jelentéstani általánosítást a *Magyar grammatika* lényegében a főmondat tartalmából kiindulva fogalmazza meg; azt hangsúlyozza, hogy a kötőmód szerepű felszólító alak megjelenését valamely főmondati lexikális elem „általános 'legyen/ne legyen' jelentéstartalma szabályozza” (Keszler szerk. 2000: 107). A főmondati lexikának a modalitás típusában játszott meghatározó szerepét bizonyítják (3) azonos mellékmondatokkal és különböző főmondatokkal szerkesztett mondatai.

2.2.3. A mellékmondat modalitásából vagy a főmondat lexikájából/szemantikájából kiinduló általánosítások a fő- és mellékmondatok jelentésviszonyának és szintaktikai kapcsolatának további kérdéseire irányíthatják a figyelmet. Felvethető, hogy a vizsgált alárendelésekben megjelenő tartalom *nemlétének*, bizonytalan voltának vagy későbbi bekövetkezésének jelölése, kifejezése mennyire köthető a mellékmondat igéjének felszólító módjellel ellátott alakjához. Nincs-e más lehetőség ugyanazon jelentéskapcsolat, tartalmi-szerkezeti viszony kifejezésére? Elgondolkoztató ebből a szempontból a mellékmondat főmondatba való beolvasztásának általános, bár nem korlátok nélküli lehetősége. Tekintsük (4) a.-c. mondatokat!

- (4) a. Nincs értelme minden vélemény pontos felidézésének.
- b. Törekedtem minden vélemény pontos felidezésére.
- c. Feladatom minden vélemény pontos felidézése.

A *felidéz* ige *-ás/-és* képzős főnévi alakjával szerkesztett, formailag egyszerű mondatok, úgy látszik, képesek ugyanazt a tartalmat kifejezni, mint (3) a.-c. összetett mondatai. Azaz magukba foglalják az összetett mondatok mellékmondatainak modális tartalmát is. Hogyan lehetséges ez, ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy

kötőmódot csakis alárendelt mondatokban találunk (vö. Kenesei 1992: 678), és a ténytyszerűség hiányának a kifejezője éppen a főmondatbeli lexikai elemek függvényének, szemantikai vonzatának tekintett kötőmód. Az *-ás/-és* képző két funkciójára kell itt utalnunk a (4) a.-c. mondatokkal kapcsolatban. Az *-ás/-és* képző először is a szintaktikai szóképzés szerepét játssza az ilyen típusú mondatokban, feladata a szintaktikai viszony megváltoztatása az alapszó igei tartalmának megőrzése mellett; másodszer: az *-ás/-és* képzős főnév modalitás szempontjából semleges szó, pontosabban olyan igei származék, amely a cselekvéstartalmat nem megvalósult tényként is közvetítheti, vagyis ugyanúgy alkalmas a „felfüggesztett faktualitás” kifejezésére, mint a felszólító, feltételes vagy kötőmódú alárendelés. Értelmezését a tartalom ténytyszerűsége szempontjából a befogadó főmondat jelentése, illetve megfelelő kulcsszava szabályozza.

3.1. A gondolatmenet folytatásaként a következő kérdés fogalmazható meg: a *hogy* kötőszós mellékmondat helyébe lépő mondatértékű szerkezet, melynek alaptagja az ige *-ás/-és* képzős származéka, vajon nem ugyanolyan mondatrövidítést, ugyanolyan típusú igeneves átalakítást képvisel, mint amilyenekkel az indoeurópai nyelvek élnek, amikor a subjunctive/subjonctif/subjuntivo valódi kötőmódú formája helyett főnévi igeneves szerkezetet használnak? Első megközelítésre ez a párhuzam meglepőnek tűnhet, és természetesen látni kell, hogy az indoeurópai nyelvekben a mellékmondat és az igeneves forma közötti választás feltételeit, lehetőségeit és mindenekelőtt az infinitívuszos, igeneves megoldás kötelező jellegét merőben más szabályszerűségek határozzák meg mint a magyarban. És persze kérdés lehet: helyénvaló-e az *-ás/-és* képzős főnevet igenévnek minősíteni? Keresve a választ e kérdésekre észre kell vennünk, hogy a vizsgált mondatértékű *-ás/-és* képzős főnévi szerkezetek azért is alkalmasak a mondatrövidítésre, mert általában képesek az alapige cselekvőjét/alanyát vagy tárgyát (esetleg mindkettőt) szerkezeti tagként megőrizni, a szerkezet elemeként megtartani. Ez a lehetőség persze feltétele is annak, hogy kellő pontossággal visszaadják a mellékmondat teljes tartalmát.

Az elmondottakhoz tekintsük az alábbi példamondatokat!

- (5) a. A szigetlakók megakadályozták, hogy a tengerészek partra szálljanak.
b. A szigetlakók megakadályozták a tengerészek partraszállását.
- (6) a. A kedvezőtlen időjárás megakadályozta, hogy a tervezett időben felbocsássák az űrrepülőgépet.
b. A kedvezőtlen időjárás megakadályozta az űrrepülőgép tervezett időben történő felbocsátását.
- (7) a. A vihar megakadályozta, hogy a tengerészek elhagyják a lakatlan szigetet.
b. A vihar megakadályozta a tengerészeket a lakatlan sziget elhagyásában.

- (8) a. A szülők rávették a fiút (arra), hogy befejezze tanulmányait.
 b. A szülők rávették a *fiút* tanulmányai *befejezésére*.
 (c. *A szülők rávették a fiút befejezni tanulmányait.)
- (9) a. A nagy forgalom arra kényszerítette a járműveket, hogy lassan haladjanak.
 b. A nagy forgalom a *járműveket* lassú *haladásra* kényszerítette.

Az (5) – (7) mondatpárok azt kívánják szemléltetni, hogyan épül be a mellékmondat alanya vagy tárgya az *-ás/-és* képzős főnévvel alkotott szerkezetbe. A (7) b. mondatban a *tengerészeket* tárgy nincs szintaktikai viszonyban a (7) a. mellékmondatából alkotott szerkezettel, ugyanakkor egyértelműen képviseli az *elhagyás* főnév alapigéjének ágensét, a két szó jelentéskapcsolata lehetővé teszi a mondat pontos értelmezését. Az a. mondatok átalakításakor végbemenő – szabályokba foglalható – szerkezeti változások részleteivel nem kívánok foglalkozni, csak utalok arra a szintaktikai változásra, hogy a mellékmondat alanya vagy tárgya rendszerint a képzett főnév birtokos jelzője lesz az új szerkezetben.

3.2. Lényegében a (7) mondataiban látott szintaktikai kapcsolatokat és jelentésviszonyt mutatják (8) és (9) mondatpárok is, azzal a valójában nem lényegtelen különbséggel, hogy ez esetben az a. mondatok főmondatai tartalmazzák azt a tárgyat, amely változatlan formában képviselni tudja a mellékmondat eredeti igéjének alanyát/ágensét az igéből képzett *-ás/-és* végű főnév mellett is (a *fiút* és *járműveket* tárgy, illetve a *befejezés* és *haladás* főnevek kapcsolatáról van szó). Az említett tárgyi mondatrészek tehát (akár névmási alakban is) a magyarban ugyanúgy jelölik az *-ás/-és* végű főnév (nomen actionis) ágensét – elkülönítve a ragozott ige alanyától –, mint ahogy például az angolban a „tárgyeset főnévi igenévvél” (accusativus cum infinitivo) típusú szerkezetek esetén a ragozott igealaknak alárendelt tárgy jelöli az utána következő infinitívusz, infinitívuszi (non-finit) tagmondat alanyát, cselekvőjét, például (10)-ben.

- (10) The parents persuaded the boy to continue his studies.

3.3.1. A magyarban a *-ni* képzős infinitívusszal ez a szerkesztési mód csak nagyon korlátozottan lehetséges. (Alapvetően a kettős tárgy néven ismert esetek tartoznak ide, illetve bizonyos esetekben a célhatározói szerepű főnévi igenév cselekvőjét képviselheti a ragozott ige tárgya, pl.: *Elküldte a gyereket vásárolni.*) A főnévi igeneveink ágense, ha az igenév ragozott ige bővítményeként jelenik meg, azonos szokott lenni az ige alanyával, azaz nincs saját, a verbum finitum alanyától különböző cselekvője.

3.3.2. A mellékmondatot helyettesítő szerkezet *-ás/-és* képzős főnévi alaptagja mellett viszont megjelenhet az igei alapszó cselekvője, mint ahogy a kötőmódú alárendelések átalakítása során láttuk a (8) és (9) példákban. A magyarban tehát az

indoeurópai nyelvek „tárgyeset főnévi igenévvél” típusú szerkesztésmódja helyett mintha valamiféle lazán értelmezendő *accusativus cum* „*nomen actionis*” (tárgyeset igéből képzett főnévvel) szerkesztésmód lenne jelen – ha szabad megkockáztatni ezt a kifejezést. Az *-ás/-és* végű főnév ilyenfajta igenévi szerepének előtérbe állítása, azt hiszem, Antal László azon nézetét erősítheti, amely szerint a magyarban valójában az *-ás/-és* képzős szóalak a főnévi igenév (Antal 1977).

Meg kell jegyeznem, hogy az *-ás/-és* képzős főnévi alaptagú mondatértékű szerkezetről tett előbbi észrevételeimet további pontosítást és ellenőrzést igénylő megállapításoknak szántam. Meg kell vizsgálni mindenekelőtt, hogy mennyire általános és gyakori az általam néhány példával illusztrált szerkesztésmód. Tudjuk ugyanis, hogy a *hogy* kötőszóval kapcsolt mellékmondatok átalakítását, főmondatba való beépítését a tagmondatok bővítettsége, bonyolult szintaktikai felépítése erősen korlátozhatja.

4. A következőkben a témakör egyetlen kis szeletével, a „*van*”-os mondatok egy sajátos típusával foglalkozom, melynek elemzése – a kötőmódhasználat szempontjából legalábbis – kevéssé keltett figyelmet. E mondatok vizsgálatának tágabb keretét adhatunk annak a szempontnak az alkalmazásával, hogy mondatainkban a kötőmód választható-e vagy a főmondat által szigorúan elő van írva a mellékmondat számára. A kötőmódhasználat kötelező jellegét tekintve fokozatokat különböztethetünk meg aszerint, hogy a főmondat adott lexikája mellett a kötőmódhasználat: a) egyértelműen kötelező, azaz kizárólagos; b) a közlési szándéktól függően választható; c) a főmondat – jelentésváltozatokat képviselő – szerkesztésmódjától függően kell kötelezően kijelentő vagy kötőmódot használni.

4.1. Ezt a szempontot azért fontos kiemelni, mert bár a témánk szempontjából vizsgált főmondatbeli lexikai elemek döntő többsége nem ad választási lehetőséget a módhasználatban (vagyis mellettük mindig kötelező a mellékmondat kötőmódja), lehetnek olyan predikátumok is a főmondatban, amelyek *hogy* kötőszós mellékmondatában a közlési szándéknak megfelelően választhatunk: a mellékmondat kijelentő módjával valós tényről közlünk: (11) a. és (12) a., a kötőmódú igealkakkal pedig – funkciójának megfelelően – még nem létező dologra, helyzetre utalunk: (11) b. és (12) b. (vö. Pataki 1984: 209).

- (11) a. Ellenzem, hogy *emelik* a bérletek árát.
- b. Ellenzem, hogy *emeljék* a bérletek árát.
- (12) a. Fontos számomra, hogy jól *tanulsz*.
- b. Fontos számomra, hogy jól *tanulj*.

A kötőmódot kötelezően vonzó lexikára nem szándékozom külön példákat hozni, korábbi példamondatainkban a főmondatok megfelelő kulcsszava ebbe a lexikai csoportba tartozik.

4.2.1. Az általam vizsgált névszói állítmányú főmondatokkal álló alárendelések az előző két típus között helyezhetők el a kötőmódhasználat kötelező volta vagy választhatósága alapján. A (13) példásor mellékmondataiban ugyanis egyaránt megjelenik kijelentő módú és kötőmódban álló igealak, de – ellentétben (11) és (12) mondataival – a főmondatok formája (és a forma által meghatározott jelentésük) kötelezően megszabja a mellékmondat igemódhasználatát.

(13) a. János olyan okos, hogy *megérti* a magyarázatot.

b. János nem olyan okos, hogy *megértse* a magyarázatot.

c. János *van* olyan okos, hogy *megértse* a magyarázatot.

(13) mondataiban tehát a főmondat szerkesztésmódjától és szemantikájától függetlenül használunk kijelentő módú igei formát vagy kötőmód szerepű felszólító módú igealakot.

4.2.2. A (13) a. mondatban megfogalmazott állítást valós ténynek tekintjük, ezt jelzi a mellékmondat igéjének kijelentő módja. (13) b. mellékmondatában – a tagadó tartalmú főmondat után – a felszólító módú igealak a kötőmód használatának jellegzetes esetét képviseli: a közölt tartalom nem valósul(t) meg, nem létezik. A témánk szempontjából igazán érdekes (13) c. mondatban a 3. személyű nominális főmondat a létige jelen idejű alakjával egészül ki, jelölt szemantikájú szerkezetté válik, s az így bekövetkezett jelentésmódosulás miatt kötőmódot használunk a mellékmondatban. Az egyaránt állító (13) a. és (13) c. mondatok mellékmondatában az igemódhasználat különbségét tehát a főmondatok eltérő szerkezetével és jelentésével magyarázzuk.

4.3. A (13) c. főmondata által képviselt – jelölt szemantikájú – mondat típust önmagában is érdemes vizsgálni a megfelelő mellékmondat kötőmódhasználatának magyarázatához. A típushoz tartozó mondatok például:

(14) a. Péter *van* 20 éves.

b. Pista bácsi *van* 100 kiló.

c. János *van* 180 centi (magas).

Felhasználva Kiefer Ferenc egy korai tanulmányának elemzéseit a *van* jellemzéseként azt mondhatjuk, hogy ezekben a mondatokban a létige emfatikus szerepű, ezért is tesszük ki a 3. személyű, egyébként nominális állítmányú mondatban. Kiefer megállapítja, hogy a (14) által képviselt mondat típusban az állítmány bővítménye tartalmazza a [+ Mérték] szemantikai jegyet, és ilyenkor az időt, távolságot, súlyt stb. jelentő kifejezés mellett az emfatikus *van* a „közelítő mérték” jelentését adja a mondatnak (Kiefer 1970: 55). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tulajdonság mértékének határozatlanabb megítélését tartalmazzák ezek a mondatok.

4.4.1. Kiefernek a mértékkifejezést tartalmazó egyszerű mondatokra alkalmazott elemzéseit próbáltam kiterjeszteni arra az esetre, amikor a mértéket jelölő ki-

fejezés helyett pusztán melléknév vagy főnév a mondat állítmánya, illetve a mondat egy további változatában a *van* létege kiegészítője. Ezek a mondatok a tulajdonság fokának, intenzitásának (vagy a főnévben foglalt minőség értékének) jelölésekor általában szükségszerűen egészülnek ki mellékmondatokkal, és válnak főmondatává a fok, mérték, intenzitás tartalmát kifejtő alárendelésnek. Szükségszerű a – kötőmóddal álló – mellékmondatos kiegészítés, ha a mondatban megjelenik az emfázist jelölő *van*: (16) és (17) példásor, de nem emfatikus mondatok esetén is kötelező a – kijelentő módú – mellékmondat, ha a melléknévhez utalószó szerepben, tartalomváró szóként tartozik az *olyan* névmás: (15) példásor.

4.4.2. Természetesen a beszélő rendszerint már kész gondolategészt, szándékolt jelentést fogalmaz meg szintaktikailag tagolt mondataiban. Így (15), (16) és (17) mondatai, értelmezései csupán a példásort lezáró összetett mondatok létrejöttének feltételezett mögöttes nyelvi-logikai mozzanatait kívánják szemléltetni.

(15) a. 1. János okos.

2. János “olyan okos! – (‘dicséret, csodálkozás’)

3. János nagyon okos.

b. 1. János [olyan] okos. – [megérti a magyarázatot]

2. *János olyan okos, hogy megérti a magyarázatot.*

(16) 1. János okos.

2. János [olyan] okos. – [megérti a magyarázatot]

3. János [olyan] okos. – [megérti a magyarázatot] – [elég okos ahhoz]

4. *János van olyan okos, hogy megértse a magyarázatot.*

(17) (1. János mérnök.)

2. János [olyan/jó] mérnök. – [megbirkózik a legnehezebb műszaki feladatokkal]

3. János [olyan/jó] mérnök. – [megbirkózik a legnehezebb műszaki feladatokkal] – [elég jó mérnök ahhoz]

4. *János van olyan mérnök, hogy megbirkózzon a legnehezebb műszaki feladatokkal is.*

4.4.3. A (16) 4. és (17) 4. mondatok azt mutatják tehát, hogy ha számszerű mértékkel nem minősített, nem minősíthető melléknév vagy főnév áll a mondatban, és mégis valamilyen értékelő, mértékre utaló minősítéssel akarjuk jelentésüket specificálni, akkor az őket tartalmazó mondat kötelezően egészül ki mellékmondatokkal. Továbbá ha a minősítés az emfázis szemantikai jegyét is tartalmazza, vagyis nem pusztán tényszerű megállapítás, a mellékmondatot modalitást jelölő, kötőmódú igei állítmánnyal szerkesztjük. A főmondatok szintaktikai struktúrája és jelentésszerkezete – megítélésem szerint – ez esetben is ugyanaz, mint (14) egyszerű mondataiban. De a [+ Mérték] szemantikai jegyet most az *olyan* névmás mint mértékre utaló előjel képviseli; értelmezését, kifejtését pedig a mellékmondatban találjuk vagy

fogalmazzuk meg. E mondatok szintén tartalmazzák a „közelítő mérték” jelentés-elemet, mely egyben a határozatlanság jegyével is rendelkezik.

Összefoglalásként a (16) 4. és (17) 4. típusú mondatokról megállapíthatjuk, hogy főmondatukban a létige emfatikus szerepű, és ilyen funkciójában egyszerre a bizonyosság és a mérték határozatlanságának jelentésmozzanatát viszi e mondatokba, melyek egy eseményt mint lehetőséget állítanak elénk. Ez az összetett szemantikai tartalom adhat magyarázatot a kötőmód használatára a mondat típus mellékmondatában.

4.5. Szeretném megjegyezni, hogy a *Magyar grammatika* Az állítmány szerkezete c. alfejezetben röviden érinti a *van* kopula ilyen kivételes megjelenésének kérdését. Utal arra, hogy az állítmánynak ilyenkor modális jelentéstöbblete van, illetve minőséget, fokot, mértéket nevez meg (Keszler szerk. 2000: 396). E jellemzésből az is következik, hogy a vizsgált állítmányi szerkezetekben megjelenő melléknevek olyan jelentésosztályba tartoznak, amelyben a tulajdonságok sajátossága a fokozatokra oszthatóság, a tulajdonság eltérő minőségi szinteket magába foglaló kontinuum. Ezek a melléknevek rendszerint kiegészülhetnek az *eléggé* határozószóval. Ha a melléknév fokozatokra (már) nem osztható minőséget jelöl, általában nem kerülhet be a *van olyan* ... típusú állítmányi szerkezetbe, pl. a *lehetetlen, elképesztő, ájult* stb. melléknevek.

IRODALOM

- ANTAL László (1977): *Egy új magyar nyelvtan felé. Jól ismerjük a magyar igét?* Budapest: Magvető Kiadó. 116-133.
- BALÁZS Géza (2001): *Magyar nyelvhelyességi lexikon.* Budapest: Corvina
- É. KISS Katalin (1998): Mondattan. In: É. Kiss – Kiefer – Siptár: *Új magyar nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 15-184.
- GYŐRI Anna (1981): Kötőmód a spanyol és a magyar nyelvben. In: Hidasi J., Berényi Pné (szerk.): *Elmélet és módszer, Nyelvoktatás felsőfokon II.* Budapest: Külkereskedelmi Főiskola. 55-67.
- HADROVICS László (1969): *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- HEGEDŰS Ríta (2004): *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések.* Budapest: Tinta Könyvkiadó
- KENESEI István: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.) 529-713.
- KESZLER Borbála (szerk.) (2000): *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- KIEFER Ferenc (1970): *Mondattani–szemantikai tanulmányok.* A „van” ige szintaktikai–szemantikai leírásához. Budapest: Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. 36-63.
- KIEFER Ferenc (szerk.) (1992): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- PATAKI Pál (1984): A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV.* 207-218.
- PRILESZKY Csilla (1974a.): A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések*, 83. Budapest: Akadémiai Kiadó. 473-475.
- PRILESZKY Csilla (1974b.): Megjegyzések a felszólító módú mellékmondatról. *Nyelvünk és Kultúránk*, 17. (1974. december)
- RÁCZ Endre (1963): *A magyar nyelv következményes mondatai.* Nyelvtudományi Értekezések, 39. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TOMPA József (szerk.) (1961, 1962): *A mai magyar nyelv rendszere, I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó